

СПАДКОВИЙ ДОГОВІР: ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ЗАКОНОДАВЧОГО ВРЕГУЛЮВАННЯ

Бичківський О.О., ст. викладач

Запорізький національний університет

У статті аналізується юридична характеристика спадкового договору, його предмет та сторони, момент, з якого відбувається перехід права власності до набувача за спадковим договором, досліджуються прогалини в законодавчому врегулюванні цього договору та пропонуються шляхи їх вирішення.

Ключові слова: відчужувач, договір, набувач, односторонній правочин, спадковий договір.

Бычковский А.А. НАСЛЕДСТВЕННЫЙ ДОГОВОР: ПРОБЛЕМНЫЕ ВОПРОСЫ ЗАКОНОДАТЕЛЬНОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ / Запорожский национальный университет, Украина

В статье анализируется юридическая характеристика наследственного договора, его предмет и стороны, момент, с которого происходит переход права собственности к приобретателю по наследственному договору, исследуются пробелы в законодательном регулировании этого договора и предлагаются пути их разрешения.

Ключевые слова: договор, наследственный договор, односторонняя сделка, отчуждатель, приобретатель.

Bychkivs'ky A.A. THE HEREDITARY CONTRACT: PROBLEM QUESTIONS OF LEGISLATIVE REGULATION / Zaporizhzhya national university, Ukraine

In article the legal characteristic of the hereditary contract, its subject matter and sides, an instant from which there is a transition of the property right to the purchaser under the hereditary contract is analyzed, blanks in legislative regulation of this contract are investigated and ways of their permit are offered.

Key words: the contract, the hereditary contract, unilateral deal, alienator, the purchaser.

Спадкове право традиційно належить до найбільш стабільних розділів цивільного права. Завдяки цьому поняття спадкування та його видів, окремих видів заповідальних розпоряджень тощо, у теорії цивільного права залишається практично незмінним, ґрунтуючись у цілому на положеннях римського права. Разом із цим Цивільний кодекс України (далі – ЦК) містить чимало норм, зміст яких відрізняється від норм законодавства інших європейських країн у цій галузі. З метою гармонізації спадкових відносин, встановлення низки положень, спрямованих на більш повний захист цивільних прав та інтересів учасників спадкових відносин, необхідним є аналіз юридичної природи спадкового договору, виявлення недоліків у законодавчому врегулюванні та формулювання пропозицій щодо їх усунення. Ці пропозиції стосуються як структури відповідного інституту, так і його змісту.

Дослідженню окремих положень законодавчого врегулювання спадкового договору присвячувались наукові праці видатних українських науковців, таких як Ю.О. Заїки, О.О. Первомайського, Є.О. Рябоконя, М.М. Сибільова, О.П. Печеного, В.М. Кучеренко, Є.О. Харитонова, С.Я. Фурси, Є.І. Фурси, І.В. Спасибо-Фатєєвої, В.Ю. Чуйкової та інших. Проте зазначеними авторами досліджувались або лише окремі аспекти спадкового договору, або коментувалися відповідні норми ЦК.

Метою даної статті є аналіз найбільш дискусійних питань спадкового договору: його юридичної характеристики, сторін, їх прав та обов'язків за даним договором; виявлення недоліків у законодавчому врегулюванні та формулювання пропозицій щодо усунення цих недоліків.

Правове регулювання спадкового договору в ЦК України вже декілька років викликає дискусії серед науковців, особливо щодо його юридичної характеристики та місця в ЦК.

У науковій літературі неодноразово зверталася увага на нелогічність розміщення спадкового договору в книзі шостій ЦК, яка регулює відносини спадкування, та більш логічне його розміщення в книзі п'ятій "Зобов'язальне право" [1, 15; 2, 120]. Такої самої позиції дотримується і Верховний Суд України, який у п. 28 Постанови Пленуму Верховного Суду України від 30.05.2008 р. №7 "Про судову практику у справах про спадкування" зазначив, що перехід майна від відчужувача до набувача на підставі спадкового договору не є окремим видом спадкування, а тому на відносини сторін не поширюються відповідні правила про спадкування [3].

За своєю суттю спадковий договір є одним з видів правочинів. Тому на нього поширюються всі вимоги щодо чинності правочинів (ст.ст.203, 215 ЦК). У випадку недотримання цих вимог настають наслідки, передбачені §2 глави 16 ЦК.

Оскільки спадковий договір є не заповітом, а самостійним видом договору, на нього не поширюються правила про обов'язкову частку в спадщині (ст.1241 ЦК), а тому неповнолітні або непрацездатні діти, непрацездатний подружжя або батьки відчужувача можуть лише оспорити положення спадкового договору і, зокрема, наявність у них права на обов'язкову частку, у судовому порядку.

За статтею 1302 ЦК спадковий договір – це договір, за яким одна сторона (набувач) зобов'язується виконати розпорядження другої сторони (відчужувача) і у випадку його смерті набуває право власності на майно відчужувача.

Щодо предмета договору особливих дискусій не виникає, адже з аналізу ЦК випливає, що предметом договору є майно, яке належить відчужувачу і переходить у власність набувача у випадку смерті відчужувача, тобто це може бути будь-яке майно, як індивідуально-визначені речі, так і речі, визначені родовими ознаками, рухоме і нерухоме майно. Норма ч.1 ст.1306 ЦК регулює особливості такого предмета спадкового договору як майно подружжя, яке належить йому на праві спільної сумісної власності, а також майно, яке є особистою власністю будь-кого з подружжя. Якщо предметом спадкового договору є майно, що знаходиться в особистій власності одного з подружжя, такий договір укладається в загальному порядку (ст.ст.1302-1304 ЦК). Майно, яке було придбане в період спільного подружнього життя, належить подружжю на праві спільної сумісної власності (ст.ст.60-62 СК). Тому спадковий договір на все спільне майно не може бути укладений без згоди другого з подружжя. Якщо договір було укладено без згоди другого з подружжя, це тягне недійсність правочину (чч.2, 3 ст.65 СК, ст.215 ЦК). У випадку, якщо подружжя відчужувача не згодне із включенням спільно нажитого майна в спадковий договір, і подружжя не дійшло згоди з приводу цього майна, то відчужувач може в судовому порядку встановити свою частку в спільному майні і після цього укласти окремий спадковий договір.

За наявності шлюбного договору, у якому визначені права і обов'язки подружжя на майно, придбане як до шлюбу, так і під час останнього, отримане в дар або успадковане одним із подружжя, нотаріус при посвідченні спадкового договору зобов'язаний керуватися умовами шлюбного договору (ст.ст. 92, 97 СК). Якщо відчужувачем при укладенні спадкового договору були порушені умови раніше укладеного шлюбного договору, то це є підставою для визнання договору недійсним (ст. 215 ЦК).

Спадковим договором може бути встановлено, що в разі смерті одного з подружжя спадщина переходить до другого, а у випадку смерті другого з подружжя його майно переходить до набувача за договором.

Стосовно юридичної характеристики спадкового договору в літературі можна зустріти діаметрально протилежні думки. Так, одні автори вважають, що він є двостороннім [4, 1181], має (взаємний) характер, для якого характерно волевиявлення двох сторін, засноване на диспозитивних засадах. Права і обов'язки щодо договору лежать на обох сторонах: набувач набуває право власності на майно у випадку виконання розпорядження (майнового або немайнового характеру) відчужувача. Відчужувач, у свою чергу, має право вимагати від набувача виконання обов'язків матеріального або нематеріального характеру. Інші автори [1, 517; 5, 301; 6, 874; 7, 1076], до яких відносимо й себе, вважають, що спадковий договір є одностороннім (з моменту укладення договору в набувача виникають обов'язки вчинити певні дії в інтересах відчужувача, а відчужувач має право вимагати виконання дій, передбачених договором). Така наша думка пояснюється розумінням взаємних договорів як договорів, за якими сторони мають кореспондуючі права та обов'язки стосовно один одного.

Немає єдності думок і щодо того, чи є даний договір реальним або консенсуальним. На думку більшості науковців, спадковий договір є консенсуальним (укладеним з моменту досягнення сторонами згоди щодо основних його умов; саме з цього моменту виникають права і обов'язки сторін) [1, 517; 5, 301; 6, 874; 8, 738]. Ми підтримуємо зазначену точку зору, адже з аналізу визначення цього договору, наданого в ст.1302 ЦК, він є консенсуальним: це договір, за яким "одна сторона (набувач) зобов'язується виконати розпорядження...". Проте в літературі

висловлюється думка, що спадковий договір слід розглядати і як реальний, і як консенсуальний. Якщо за умовами спадкового договору набувач повинен виконати певні дії після смерті відчужувача, договір є реальним, оскільки буде вважатися укладеним з моменту передачі майна набувачеві. Якщо ж спадковим договором передбачається, що набувач повинен виконати дії (наприклад, щомісячно виділяти відчужувачеві певне грошове відшкодування) за життя відчужувача, права і обов'язки виникають у момент досягнення домовленості. У цьому випадку договір вважається консенсуальним.

Щодо оплатості цього договору думки науковців єдині. Це пов'язане з тим, що в набувача виникає обов'язок виконати певні дії замість отриманого майна. Спадковий договір передбачає, що відчужувач має право вимагати від набувача певного майнового надання.

Спадковий договір є підставою виникнення алеаторних зобов'язань, тобто таких, за яких обсяг прав і обов'язків точно наперед невідомий. Набувач не знає наперед суму витрат, що йому доведеться здійснити, так само, як не знає, якою буде вартість майна на момент переходу права власності до нього.

Сторонами в спадковому договорі визнаються відчужувач і набувач. Відчужувачем може бути повністю дієздатна фізична особа. Укладення договору недієздатною особою або особою, обмеженою в дієздатності внаслідок зловживання спиртними напоями або наркотичними засобами, є підставою для визнання такого договору недійсним. Набувачем також може бути лише повністю дієздатна фізична особа, оскільки за умовами договору необхідним є виконання певних дій матеріального або нематеріального характеру. Набувачами в спадковому договорі можуть бути також юридичні особи.

При укладенні спадкового договору набувач, якщо він є спадкоємцем за заповітом або за законом, не втрачає права на спадкування в тій частці майна, яка не була зазначена в договорі.

Умовою набуття права власності на майно відчужувача є смерть останнього. Тому спірною уявляється висловлена в літературі точка зору, згідно з якою умовою набуття права власності на майно є оголошення відчужувача померлим [6, 874]. Висновок, зроблений цими авторами, є логічним, проте не відповідає буквальному тлумаченню відповідних норм ЦК. Так, для порівняння, норма ч.2 ст. 1220, що регулює питання відкриття спадщини, прямо зазначає: "часом відкриття спадщини є день смерті особи або день, з якого вона оголошується померлою". Проте жодна з норм, що розміщені в главі 90 ЦК "Спадковий договір", не має подібної вказівки. Тому, якщо не змінювати конструкції ЦК та враховувати розміщення спадкового договору в книзі шостій ЦК "Спадкове право", необхідним є внесення відповідних змін у ст.1302 ЦК.

Спірною уявляється також висловлена в літературі точка зору, згідно з якою гарантією захисту інтересів відчужувача є встановлене ч.2 ст.47 ЦК обмеження для набувача щодо відчуження нерухомого майна, що перейшло до нього за спадковим договором, протягом п'яти років після визнання відчужувача померлим [8, 737-738]. Навряд чи зазначена стаття підлягає розширеному тлумаченню, адже в її ч.2 чітко зазначено "*спадкоємці* фізичної особи, яка оголошена померлою, не мають права відчужувати протягом п'яти років нерухоме майно, що перейшло до них у зв'язку з відкриттям спадщини". У ст.1222 ЦК йдеться про дві категорії осіб-спадкоємців – спадкоємців за законом та спадкоємців за заповітом, проте набувач за спадковим договором не належить до жодної з них, він взагалі не є спадкоємцем. У зв'язку з цим доцільним уявляється доповнення суб'єктів, перелічених у ч.2 ст.47 ЦК, набувачами за спадковим договором.

Для спадкового договору передбачена письмова форма з обов'язковим нотаріальним посвідченням. Наслідки недодержання цієї форми закріплені в загальній частині ЦК, зокрема за ч.1 ст.220 такий договір є нікчемним.

Щодо можливості укладення спадкового договору через представника слід зазначити, що оскільки спадковий договір є право чином, безпосередньо пов'язаним з особою відчужувача, він не може бути здійснений через представника. Проте в літературі існують і протилежні думки: відповідно до договірної природи правочинів укладення спадкового договору можливе через представника [7, 1077]; обмеження щодо можливості укладення спадкового договору

через представника в ЦК відсутні в порівнянні зі ст.1234 ЦК, яка заперечує вчинення заповіту через представника [4, 1182].

Якщо в спадковому договорі не передбачено можливості передачі частини прав і обов'язків третім особам, зміна особи в цьому зобов'язанні є неможливою, оскільки будуть порушені істотні умови договору, що може призвести до визнання судом договору недійсним.

Безпосередній зміст спадкового договору складають права та обов'язки сторін. Стаття 1305 ЦК має назву "Обов'язки набувача у спадковому договорі", проте в ній йдеться лише про один обов'язок набувача – вчинення певної дії майнового або немайнового характеру. Момент вчинення цієї дії може бути закріплений як на момент відкриття спадщини, так і після її відкриття. Таким чином, враховуючи диспозитивний характер норми ст.1305 ЦК ("набувач у спадковому договорі *може бути* зобов'язаний..."), цей обов'язок повинен бути чітко закріплений у договорі.

На набувача може бути покладений обов'язок виконати певні дії за життя відчужувача (наприклад, регулярно виплачувати останньому певну грошову суму, виконувати дії побутового характеру) або після його смерті (наприклад, провести якісь заходи по увічненню пам'яті відчужувача, поховати в певному місці, з дотриманням певної процедури, поряд із тими чи іншими особами, які померли раніше, відзначати роковини смерті тощо). Проте, на наш погляд, ці дії можуть бути і взагалі не пов'язані зі смертю відчужувача, адже єдина вимога, яку вміщує ЦК щодо цієї дії – те, щоб вона була конкретна ("*певна дія* майнового або немайнового характеру"). Дії немайнового характеру можуть полягати, наприклад, у читанні газет, прогулянках, спілкуванні з відчужувачем чи іншими особами. Обов'язок виконання певних дій може бути встановлений і на користь третіх осіб (наприклад, надавати матеріальне утримання внуку відчужувача до досягнення ним повноліття). Вірною уявляється висловлена в літературі думка щодо того, що цей обов'язок не повинен полягати у виконанні дій, які ображають честь і гідність набувача або інших осіб, обмежують його цивільну правоздатність тощо (наприклад, відчужувач не може обмежити набувача у виборі місця проживання, подружжя тощо) [6, 876]. Закріплення обов'язку такого змісту суперечить ч.2 ст.13, ч.1 ст.203 ЦК, і нотаріус не повинен посвідчувати такі договори. Проте слід зазначити, що в літературі зазначається на доволі загальний і спірний характер такого критерію, як відповідність змісту спадкового договору моральним засадам суспільства, оскільки він носить оціночний характер, що на практиці може призвести до необхідності проведення експертних досліджень щодо відповідності змісту спадкового договору моральним засадам суспільства [7, 1078].

Набувач має виконувати дії, що є його обов'язком за договором, у точній відповідності до волі відчужувача. Тому в спадковому договорі мають бути чітко і конкретно застережені всі необхідні дії, які зобов'язаний виконати набувач (особливо якщо виконання дій набувачем повинно бути проведене після відкриття спадщини). Умови договору мають бути сформульовані таким чином, щоб виключити можливість подвійного тлумачення волі відчужувача.

У літературі слушно зазначається, що при розгляді інституту відповідальності набувача по боргах відчужувача виникає низка достатньо складних питань: чи має право набувач відмовитися від виконання умов спадкового договору після смерті відчужувача за мотивами, що йому стало відомо про зобов'язання відчужувача після смерті останнього; чи може набувач після смерті відчужувача у своєму заповіті зобов'язати своїх спадкоємців виконати зобов'язання по спадковому договору. Намагаючись дати відповідь на ці запитання, зауважується, що оскільки набувач, отримуючи право власності на одержуване в спадщину майно відчужувача, фактично успадковує його, слід розглядати набувача як правонаступника відчужувача. Обґрунтовується така позиція визначенням спадкування, наданим у ст.1216 ЦК, як переходу прав та обов'язків (спадщини) від фізичної особи, яка померла (спадкодавця), до інших осіб (спадкоємців). Враховуючи, що ст.1302 ЦК передбачає виникнення права власності на майно відчужувача лише в разі смерті останнього, а також те, що цей договір вміщується в книзі "Спадкове право", робиться висновок про наявність саме спадкового правонаступництва. Зазначається також необхідність врахування положення ст.1282 ЦК щодо обмеження відповідальності набувача по боргах спадкодавця в межах дійсної вартості майна, яке до нього перейшло [9]. Проте більш слушною уявляється точка зору, згідно з якою набувач за спадковим договором право власності на майно відчужувача не успадковує, а отримує за договором, тому

розглядати його як правонаступника відчужувача було б невинуватим. Тому, на відміну від спадкоємця, який прийняв спадщину і відповідає за боргами спадкодавця в межах дійсної вартості майна, яке до нього перейшло, набувач за спадковим договором такої відповідальності не несе [8, 739].

Аналізуючи положення ч.3 ст.1307 ЦК щодо права відчужувача призначити особу, яка буде здійснювати контроль за виконанням спадкового договору після його смерті (виконавця спадкового договору), зазначимо наступне.

Виконавцем спадкового договору може бути дієздатна фізична особа, або це може бути юридична особа, адже жодних обмежень ЦК не встановлює. Виконавець виконує свої обов'язки на добровільних засадах. У ЦК не передбачено матеріального відшкодування за виконання обов'язків виконавця спадкового договору. Однак виконавець має право вимагати від набувача за спадковим договором відшкодування своїх фактичних витрат у судовому порядку (у випадку, якщо не досягнуто згоди з останнім про добровільне відшкодування витрат). Не дає однозначної відповіді ЦК і на запитання щодо можливості заміни виконавця спадкового договору в разі неможливості останнім виконати свої обов'язки. За відсутності відповідних норм єдиним виходом є вирішення цього питання в судовому порядку з урахування конкретних обставин справи.

Статтею 1307 ЦК не передбачається підписання спадкового договору виконавцем, що може створити певні труднощі на практиці. Тому при складанні спадкового договору, в якому призначений його виконавець, доцільно нотаріально також завірити і підпис цієї особи.

Якщо особа призначена відчужувачем без її згоди, вона має право в будь-який час відмовитися від виконання цих обов'язків без пояснення причин відмови. Згода особи бути виконавцем спадкового договору має бути виражена цією особою або в заяві, яка додається до спадкового договору, або в її власноручному підписі на самому спадковому договорі.

Щодо правил, які закріплені в ЦК стосовно припинення спадкового договору, зазначимо таке. Припинення спадкового договору можливе як за згодою сторін, так і шляхом його розірвання. Так, за життя відчужувача він може в судовому порядку вимагати припинення договору, якщо набувач не зміг виконати умови договору через свою смерть. Проте в даному випадку спадкоємці набувача мають право вимагати від відчужувача відшкодування витрат на виконання спадкового договору в тій частині зобов'язань, які були виконані набувачем на момент його смерті.

Стаття 1308 ЦК передбачає спеціальні підстави розірвання спадкового договору. Можливість такого розірвання договору на вимогу відчужувача пов'язується з невиконанням набувачем його розпоряджень, тобто застосовується як санкція за правопорушення, котра одночасно є засобом захисту інтересів відчужувача. Разом із тим розірвання спадкового договору на вимогу набувача в разі неможливості виконання ним розпоряджень відчужувача не є санкцією за порушення договору, а є лише засобом захисту інтересів набувача. Проте в будь-якому випадку розірвання спадкового договору можливе лише в судовому порядку. Саме суд має встановити факт порушення спадкового договору або неможливість його невиконання. Обидва випадки розірвання спадкового договору, які закріплює ст.1308 ЦК, можливі лише за життя відчужувача.

З метою забезпечення охорони майна набувача нотаріус за місцем знаходження майна накладає заборону відчуження. Накладення такої заборони на майно, вказане в договорі, здійснюється нотаріусом шляхом відповідного надпису про це на спадковому договорі. Накладення заборони відчуження майна реєструється нотаріусом у реєстрі заборон.

Меті забезпечення виконання спадкового договору слугує правило ч.2 ст.1307 ЦК, згідно з яким заповіт, котрий відчужувач складає щодо майна, вказаного в спадковому договорі, є нікчемним. При цьому не має значення: складений заповіт до укладення спадкового договору чи після того, як такий договір був укладений. Таким чином, у першому випадку спадковому договору надається більша юридична сила, оскільки тут виражена пізніша воля власника майна (відчужувача), а в другому – заповіт не може набути чинності, оскільки відчужувач вже втратив право розпорядження майном, яке є предметом спадкового договору.

Отримавши повідомлення про припинення або розірвання договору, нотаріус знімає заборону відчуження жилого будинку, квартири, дачі, земельної ділянки, автомобіля та іншого майна.

Отже, серед теоретичних проблемними є питання щодо реальності або консенсуальності спадкового договору та одностороннього чи двостороннього його характеру. З урахуванням аналізу норм ЦК він, на нашу думку, є консенсуальним та одностороннім.

Серед законодавчих неузгодженостей слід відзначити питання щодо місця спадкового договору в структурі ЦК, можливості заміни виконавця спадкового договору у випадку неможливості останнім виконати свої обов'язки, неврегульованість питання щодо підписання спадкового договору виконавцем спадкового договору.

Дискусійними є питання щодо умов набуття права власності на майно відчужувача; щодо можливості поширення на відчужувача гарантії, передбаченої ч.2 ст.47 ЦК, про неможливість відчуження протягом певного часу нерухомого майна, що перейшло за спадковим договором; щодо можливості укладення спадкового договору через представника; щодо можливості розглядати набувача правонаступником відчужувача при вирішенні питання чи зобов'язаний набувач відповідати по боргах відчужувача.

У зв'язку з цим необхідним є внесення відповідних доповнень у ч.2 ст.47, ст.1302 ЦК, а також розширення підстав розірвання спадкового договору, зазначених у ст.1308 ЦК.

ЛІТЕРАТУРА

1. Цивільний кодекс України: Науково-практичний коментар (пояснення, тлумачення, рекомендації з використанням позицій вищих судових інстанцій, Міністерства юстиції, науковців, фахівців) / [За ред. проф. І.В. Спасибо-Фатєєвої]. – Х.: ФО-П Колісник А.А., 2009. – 544 с. – Т. 12: Спадкове право. – Серія «Коментарі та аналітика».
2. Заїка Ю.О. Спадкове право України: навч. посібник / Заїка Ю.О. – К.: Істина, 2006. – 216 с.
3. Про судову практику у справах про спадкування: Постанова від 30.05.2008 р. № 7 / Верховний Суд України // Вісник Верховного суду України від 00.06.2008. – 2008 р. – № 6. – С. 17.
4. Цивільний кодекс України: Науково-практичний коментар. – Х.: ТОВ Одіссей, 2007. – 1200 с.
5. Слипченко С.О. Цивільне і сімейне право: Конспект відповідей на залік та екзамен / Слипченко С.О., Смотров О.І., Кройтор В.А.; вид. 3-є, випр. і доп. – Харків: Еспада, 2007. – 336 с.
6. Цивільний кодекс України: Науково-практичний коментар / [За ред. розробників проекту Цивільного кодексу України]. – К.: Істина, 2004. – 928 с.
7. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України: У 2 т. / [За ред. О.В. Дзери, Н.С. Кузнецової, В.В. Луця].; 3-є вид., перероб. і доп. – К.: Юрінком Інтер, 2008. – Т. II. – 1088 с.
8. Цивільний кодекс України: Науково-практичний коментар / [За заг. ред Є.О. Харитоновна, О.І. Харитонів, Н.Ю. Голубєвої]; 2-ге вид., перероб. і доп. – К.: Правова єдність, 2009. – 744 с.
9. Юридична характеристика спадкового договору: матеріали щорічної міжнародної науково-практичної конференції [«Запорізькі правові читання»], (Запоріжжя, 15-16 травня 2009 р.) / М-во освіти і науки, Запорізький національний університет, 2009. – 344 с.